

VU Research Portal

Ritueel in beeld. De Boerenbruiloften en hun publiek in de tijd van Bruegel en zijn navolgers

Henneke, W.M.A.

2009

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Henneke, W. M. A. (2009). *Ritueel in beeld. De Boerenbruiloften en hun publiek in de tijd van Bruegel en zijn navolgers*.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

VRIJE UNIVERSITEIT

Ritueel in beeld. De *Boerenbruiloften* en hun publiek in de tijd van Bruegel en zijn navolgers

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad Doctor aan
de Vrije Universiteit Amsterdam,
op gezag van de rector magnificus
prof.dr. L.M. Bouter,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van de promotiecommissie
van de faculteit der Letteren
op woensdag 6 mei 2009 om 15.45 uur
in de aula van de universiteit,
De Boelelaan 1105

door

Wilhelmina Margaretha Agatha Henneke
geboren te Willemstad, Nederlandse Antillen

promotoren: prof.dr. I.M. Veldman
prof.dr. J.G. Oosten

Inleiding

Het onderwerp van deze studie, de *Boerenbruiloften*, is één van de vele nieuwe iconografische thema's, die in de 16de eeuw in de beeldende kunst van de Zuidelijke Nederlanden hun entree maakten. De boerenbruiloft verscheen op meestal grote prenten, maar nog vaker op paneelschilderijen bestemd voor privégebruik van de maatschappelijke bovenlaag van de samenleving. De verschijning van dit type schilderij wordt in verband gebracht met de opkomst van een draagkrachtig, burgerlijk publiek in belangrijke handelssteden als Brugge en Mechelen, en in de 16de eeuw in het bijzonder in de opkomende handelsstad Antwerpen.¹

Voor het verschijnen van het thema boerenbruiloft is niet eerder een verklaring gezocht die rekenschap aflegt van het specifieke onderwerp, de bruiloft.² De reden hiervoor is dat het thema boerenbruiloft steeds is ondergebracht in de ruimere categorie van het boerenfeest. Het gaat daarbij om een reeks van jaarcyclusrituelen als meifeesten, schuttersfeesten, Vastenavonden, Sint-Maartenvieringen en andere feesten waarvan de dorpskermissen en boerenbruiloften tot de meest prominente onderwerpen horen.³ Veelal wordt aangenomen dat deze voorstellingen als *exemplum contrarium* hebben gefungeerd en het publiek een omgekeerde spiegel voorhield. Het boerse, verkeerde gedrag dat is afgebeeld, wees de kijker erop hoe men zich in de eigen sociale kringen niet hoorde te gedragen. Tegelijkertijd zouden deze voorstellingen het publiek hebben bevestigd in de eigen sociale superioriteit. Ook wordt er in meer recent onderzoek op gewezen dat het welgestelde, stedelijke publiek misschien wel juist met een zeker nostalgisch verlangen keek naar het uitbundige feestvieren van boeren, een manier van doen, die het zich zelf niet meer kon permitteren. Dit zijn de meest gangbare interpretaties van de Boerenbruiloft, een iconografisch thema dat hier voor het eerst is onderzocht. Ter verklaring van het verschijnen van deze onderwerpen in de beeldende kunst wordt de groeiende weerstand in de 16de eeuw tegen zogenaamde volksfeesten aangevoerd. Bij de interpretatie wordt echter van de inhoud en betekenis van deze rituelen nauwelijks verantwoording afgelegd.

De belangrijke rol die rituelen vervullen in de samenleving maakt de boerencontext, die werd geassocieerd door het publiek met het komische of zelfs satirische, problematisch. Voor de *Boerenbruiloften* kan men zich dan ook afvragen waarom de bruiloft, die een fase is van het huwelijksritueel, in een boerencontext werd afgebeeld, terwijl in de 16de eeuw door de verschillende sociale groepen in grote lijnen op dezelfde manier werden gevierd.⁴ Deze studie wil een antwoord geven op deze vraag. Hiertoe is de iconografie van de *Boerenbruiloften* tot

---

¹ BALIS A., "De nieuwe genres en het burgerlijk mecenaat", in: BRUSSEL, 1991, 238-254. Voor de 15de eeuw: MARTENS M., "De cliënteel van de kunstenaar", in: R. van Schoute & B. de Patoul (red.), *De Vlaamse primitieven*, Leuven, 1994, 145-147, 155.

² Vermeldingen van schilderijen als 'Boerenbruiloft' in inventarissen en andere contemporaine bronnen, teksten bij prenten boden de zekerheid, dat de Boerenbruiloft als iconografisch thema ook te verantwoorden valt als contemporaine categorie.

³ Er valt een opvallende belangstelling te constateren voor de uitbeelding van volksfeesten in de 16de-eeuwse kunst, waarnaar echter nog geen systematisch onderzoek is verricht. Wel is een studie verschenen over één van deze feesten, Driekoningen. WAGENBERG-TER HOEVEN A.A.van, *Het Driekoningenfeest. De uitbeelding van een populair thema in de beeldende kunst van de zeventiende eeuw*, [Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut, 28], Amsterdam, 1997.

⁴ GREILSAMMER 1990, 133.

uitgangspunt genomen, waarbij gebruik is gemaakt van inzichten uit de culturele antropologie met betrekking tot ritueel in het algemeen en het huwelijksritueel in het bijzonder.

De interpretatiegeschiedenis⁵

Het boerengenre waartoe de *Boerenbruiloften* horen, werd aanvankelijk uitsluitend bestudeerd in het kader van het onderzoek naar Bruegel.⁶ Voor deze kunstenaar, die op grond van zijn onderwerpen en stijl tot dan toe als een minder belangrijke schilder werd beschouwd, ontstond aan het eind van de 19de eeuw een serieuze interesse. Bruegel werd toen aangemerkt als nationaal kunstenaar, die zich in tegenstelling tot zijn tijdgenoten, had onttrokken aan de invloed van de Italiaanse kunst. Enkele decennia later werd aangetoond dat Bruegel niet een boer was die zijn eigen omgeving had afgebeeld, maar een stedeling die nauwe banden had met een humanistisch georiënteerde elite. Zijn stijl bleek wel degelijk beïnvloed door de late Renaissance, zoals Dvorák liet zien.⁷ Veel onderzoek werd sindsdien gedaan naar de ideeënwereld achter Bruegels werk. Men kwam tot de slotsom dat zijn boerenvoorstellingen niet zozeer de boeren als stand kritiseren alswel commentaar leveren op de 'condition humaine'.⁸

Op het beeld van Bruegel als de milde humanist kwam in de jaren '50 van de vorige eeuw een reactie, die op de interpretatie van de boerenfeesticonografie, waar de *Boerenbruiloften* onder vallen, grote invloed uitoefende. Grossmann en Stridbeck beschouwden Bruegels boerenfeesten als moraliserende satires. Ze vestigden de aandacht op beeldmotieven, die ondeugden als onmatigheid, luiheid en toorn verbeelden en die traditioneel in verband werden gebracht met de boerenstand. Bovendien, aldus Stridbeck, bestond er ook in werkelijkheid een sociale afstand tussen de boeren en het burgerlijk publiek.⁹

In 1973 publiceert Alpers een artikel, waarin zij stelt dat Bruegels boerenfeesten niet alleen morele lessen bevatten, maar evengoed het publiek amuseerden.¹⁰ Zij wijst op de ambiguïteit van het boerengenre, die in overeenstemming was met de contemporaine houding van de hogere standen ten aanzien van boeren in de 16de eeuw. Enerzijds werd de boer gezien als een belachelijke figuur, een onbeschaafde kinkel, maar anderzijds kon de boer gewaardeerd worden, bijvoorbeeld als vertegenwoordiger van de stand die zorgt voor het voedsel van de hele samenleving.¹¹ Deze tweeslachtige houding ten opzichte van de boer was al eeuwenoud in de

⁵ Zie ook het overzicht in: RAMAKERS B.A.M., "Kinderen van Saturnus. Afstand en nabijheid van boeren in de beeldende kunst en het toneel van de zestiende eeuw", *NKJ* 53, 2002, 15-17

⁶ RAUPP H.-J., *Bauernsatiren. Entstehung und Entwicklung des bäuerlichen Genres in der deutschen und niederländischen Kunst ca.1470-1570*, Niederzier, 1986, 196. Voor een overzicht van de interpretatie van Bruegels boerenvoorstellingen: RAUPP 1986, 271-273; GIBSON W.S., *Pieter Bruegel the Elder: two studies*. The Franklin D. Murphy lectures XI, Kansas, 1991, 11-17.

⁷ DVORÁK M., *Pieter Bruegel der Ältere*, Wenen, 1921; GLÜCK G., *Bruegels Gemälde*, Wenen, 1934; TOLNAY Ch. de, *Pierre Bruegel l'Ancien*, 2 dln., Brussel, 1935.

⁸ Voor de interpretatiegeschiedenis van Bruegels werk noem ik hier slechts: GROSSMANN F., *Bruegel. The paintings. Complete edition*, Londen, 1955, 21-38; MEADOW M., "Introduction. Putting Bruegel in his place: contextual studies of Pieter Bruegel the Elder", *NKJ*, 47, 1997, 7-13.

⁹ Grossmann en Stridbeck beschouwden Bruegels boerenbruiloften (het *Boerenbruiloftsmaal*, de *Dorpskermis* en de *Dans van de bruid*) als "satirische Allegorien über die Lasterhaftigkeit und die Ausschweifungen der Bauern". Zie STRIDBECK 1956, 218.

¹⁰ ALPERS S., "Bruegel's festive peasants", *Simiolus* 6 (1972-'73), 163-176.

¹¹ De boeren waren in de Nederlanden daadwerkelijk een bron van welvaart, zoals moge blijken uit het feit dat de boeren in de Nederlanden in heel Europa befaamd waren om hun hoge productiviteit. Zie GIBSON 1991, 26, n.87, 88, 89, 90. Verder brengt Alpers naar voren dat er sprake was van een opvallende 'etnografische' interesse voor de boeren in de 16de eeuw, waarvoor

literatuur en is volgens Alpers aanwijsbaar in de aanwezigheid van stedelingen op schilderijen van kermissen, die zich zowel amuseerden met het bijwonen van een kermis of ander volksfeest als zich van de grofgemanierde boeren distantiëerden.¹²

Op het artikel van Alpers komt felle kritiek van Miedema, die van mening is dat de boerenfeesten uitsluitend als *exemplum contrarium* fungeerden voor de kopers ervan.¹³ Het publiek van welgestelde, ontwikkelde stedelingen liet zich een morele spiegel voorhouden en kon zo de boeren uitlachen om hun onbeheerste gedrag, waarin het bovendien een rechtvaardiging voor zijn eigen hogere sociale positie kon vinden. Dit is ook de visie van een aantal andere invloedrijke publicaties over het boerenfeest, die vanaf de jaren '80 van de vorige eeuw zijn verschenen zoals van Moxey, Raupp en Vandenbroeck.¹⁴ De meeste auteurs zijn van mening dat het boerenfeest, of het nu gaat om een kermis of om een bruiloft, in de eerste plaats bedoeld was om het publiek te amuseren met het ongepaste gedrag van de boeren en zo als *exemplum contrarium* fungeerde.¹⁵ Een vergelijkbaar standpunt wordt ook in de meest recente publicatie op dit gebied, de tentoonstellingscatalogus *Spiegel van alledag*, ingenomen.¹⁶ De historische studies over het feest die vanaf de jaren '70 van de vorige eeuw verschijnen en waarin veel aandacht wordt besteed aan de groeiende kloof tussen volk en élite in de vroegmoderne tijd hebben deze interpretatie van de boerenfeesten alleen maar versterkt.¹⁷ De seksuele losbandigheid en het geweld, waarmee de

---

zij mijns inziens onjuiste argumenten geeft. Zo lijken mij de spreekwoordenverzamelingen die werden aangelegd eerder voort te komen uit de belangstelling voor de volkstaal en illustreren kostuumboeken niet alleen plattelandsdrachten, maar evengoed de kleding van verschillende groepen burgers in steden.

¹² ALPERS 1972-'73, 169-171.

¹³ Alpers herhaalde haar standpunt uit 1973 twee jaar later en dat artikel vormde het begin van een felle discussie met Miedema: ALPERS S., "Realism as a comic mode: low-life painting seen through Bredero's eyes", *Simiolus* 8:3 (1975-'76), 115-144; MIEDEMA H., "Realism and comic mode: the peasant", *Simiolus*, 9 (1977), 205-219; ALPERS S., "Taking pictures seriously: a reply to Hessel Miedema", *Simiolus* 10 (1978-'79), 46-50; MIEDEMA H., "Feestende boeren - lachende dorpers. Bij twee recente aanwinsten van het Rijksprentenkabinet", *Bull. Rijksmus.*, 29:4 (1981), 191-213.

¹⁴ MIEDEMA H., "Realism and comic mode: the peasant", *Simiolus*, 9 (1977), 205-219; MIEDEMA H., "Feestende boeren - lachende dorpers. Bij twee recente aanwinsten van het Rijksprentenkabinet", *Bull. Rijksmus.*, 29:4 (1981), 191-213; MOXEY K.P.F., "Sebald Beham's church anniversary holidays: festive peasants as instruments of repressive humor", *Simiolus*, 12 (1981-'82), 107-130; VANDENBROECK P., "Verbeek's peasant weddings: a study of iconography and social function", *Simiolus* 14 (1984), 79-124.; H.-J. Raupp, *Bauernsatiren. Entstehung und Entwicklung des bäuerlichen Genres in der deutschen und niederländischen Kunst ca.1470-1570*, Niederzier, 1986; MOXEY K.P.F., *Peasants, warriors and wives: popular imagery in the Reformation*, Chicago / Londen, 1989. Een zelfde standpunt wordt ingenomen in: HAZELZET- VAN DER LINDEN C.W.M., *Verkeerde werelden. Exempla contraria in de Nederlandse beeldende kunst*, Proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam, 2004, 118-119.

¹⁵ In zijn artikel over de dorpskermissen van Sebald Beham brengt Moxey de bruiloften onder één noemer met deze kermissen en stelt dat de boeren zijn uitgebeeld zoals zij al eeuwenlang ook in de literatuur waren voorgesteld: gedreven door wellust, grof, vraatzuchtig, dom en vechtlustig. MOXEY 1981-'82. Raupp zegt er het volgende over; "Die 'Bauernfeste' der niederländischen Kabinettmalerei der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts streben danach, in möglichst reicher, bunter und lustiger Vielfalt typischen Szenen und Aspekte zeitgenössischer Bauernfeste zu zeigen. Sie werden als Exempla des Merkwürdigen, Lächerlichen und Lasterhaften ausgewählt und vorgestellt." RAUPP 1986, 298-299.

¹⁶ TENT. AMSTERDAM Rijksmuseum - E. de Jongh & G. Luijten, *Spiegel van alledag. Nederlandse genreprenten 1550-1700*, 1997, 35-36.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld Raupp: "Erst vor diesem Hintergrund, so scheint es uns, wird die konkrete ideologische Funktion der niederländischen 'Bauernfeste' verständlich. Ihre Beliebtheit erringen sie genau in jener Phase der zunehmenden Reglementierungen und Restriktionen der Volksfeste in Stadt und Land. Den Angehörigen, Repräsentanten und Führern der Elitekultur musste dieses Sujet

viering van de vele feesten van de jaarcyclus gepaard ging, en die respectievelijk door een preutser wordende samenleving en door een overheid die het geweldsmonopolie nastreefde steeds minder werden getolereerd, worden genoemd als de voornaamste factoren, die bijgedragen hebben aan deze ontwikkeling.¹⁸

Behalve kritiek heeft Alpers visie ook waardering gekregen.¹⁹ Margaret Carroll neemt in een artikel van 1985 over *Dorpskermissen*, als een van de weinigen, een vergelijkbaar standpunt in.²⁰ Ook Gibson pleit voor de notie van Alpers en Carroll, dat "Bruegel's contemporaries took a lively and not necessarily unsympathetic interest in the countryside and its rustic diversions. If some came to laugh at the boorish ways of the peasants, others may well have contemplated them with a touch of envy, nurtured by the classical and humanist nostalgia for the supposedly happier and more carefree existence of the country. Still others, unburdened by class prejudice or humanist learning, may have come simply to have a good time."²¹ In latere studie argumenteert Gibson ook uitvoerig dat de hogere standen zich niet uitsluitend distantieerden van de boeren als zij plattelandsfeesten bijwoonden. Hij benadrukt daar vooral de amusementswaarde van Bruegels boerenfeestvoorstellingen.²²

Kermissen, bruiloften en andere feesten

Welk standpunt er ook is ingenomen, geen enkele onderzoeker houdt voor de interpretatie van de boerenfeesten voldoende rekening met de aard van het specifieke feest, dat is afgebeeld. Met betrekking tot de boerenbruiloften noemt Alpers wel het belang dat het huwelijk in het algemeen had voor de tijdgenoten en verwijst naar het verzet in de 16de eeuw tegen zogeheten clandestiene verbintenissen en de waarde die werd gehecht aan de invloed van ouders op het tot

---

willkommen sein, denn es bot Mittel, um die anarchische, d.h. von undurchschaubaren Ritualen beherrschte, eraltete, rationaler Organisation wiederstrebende Volkskultur insgesamt zu diffamieren und der Lächerlichkeit preiszugeben um im Aufweis der Fremdheit und Unvernünftigkeit volkstümlicher Bräuche den Konsens der zivilisierten, d.h. der sich politischen und ideologischen Zwängen willig unterordnenden Gruppen herzustellen." RAUPP 1986, 281, 320-321. De studie *Über den Prozess der Zivilisation* van Norbert Elias, die na de heruitgave in 1969 grote aandacht trekt, speelt bij deze ontwikkeling een belangrijke rol.

¹⁸ Zie voor de literatuur: hoofdstuk 4, § *Verzet tegen de feestcultuur*.

¹⁹ Over het geringe aantal positieve reacties op Alpers artikel: GIBSON 1991, 15, n. 19. Overigens worden de standpunten van Alpers vaak onjuist weergegeven.

²⁰ De auteur kenschetst de standpunten van dat moment als volgt: "Whereas Svetlana Alpers has argued that we attend to the pleasurable and affirmative aspects of such comic scenes, Hessel Miedema and Keith Moxey have responded that contemporaries would have viewed works like the Church Festival at Megeldorf, and Bruegel's Kermis at Hoboken, as proofs of the depravity of the peasant class, and as catalogues of behavior to be shunned." En haar positie daarin: "Without disputing that these prints could have provoked the negative reflections that Miedema and Moxey describe, I believe that we must consider the evidence that these prints would have sustained an approbational interpretation as well." CARROLL M.D., "Peasant festivity and political identity in the sixteenth century", *Art History*, 10:3 (1987), 289.

²¹ GIBSON 1991, 10-52, 31 (citaat). Daarmee ontkent hij overigens niet dat in de 16de eeuw de kermisviering en andere feesten in een negatief daglicht stonden bij kerkelijke en wereldlijke overheden, die er evenzovele gelegenheden tot het plegen van geweld en tot onzedelijk gedrag in zagen. Zie ook GIBSON W.S., *Pieter Bruegel and the art of laughter*, Berkeley/etc., 2006, 77-105. Hoewel ook Raupp dit standpunt inneemt is hij van mening dat de voorstellingen van boerenfeesten uiteindelijk de beschouwer toch in de eerste plaats bewust maken van de sociale afstand tussen hemzelf en de afgebeelde boeren. De voorstellingen leren en vermaken, waarbij het vermaak toch vooral zou hebben bestaan in "... Spott und in der Bestätigung des Überlegenheitsgefühls eines gebildeten Kunstliebhabers, eines sittsamen Bürgers und eines vornehmen Hofmannes." RAUPP 1986, 162, 317.

²² GIBSON 2006. Zie hierover ook: RAMAKERS 2002, 38-39.

stand brengen van een huwelijk als mogelijke factoren in de interesse van stedelingen voor een onderwerp als de boerenbruiloft.²³ Renger gaat in een artikel over de iconografie van het te bedde brengen van de bruid, één van de onderwerpen behorend tot het thema boerenbruiloft, niet in op de betekenis van het afgebeelde ritueel.²⁴ In zijn artikel over de satirische *Boerenbruiloften* van de Groep Verbeeck verklaart Vandenbroeck de keuze voor de bruiloft uit een veel algemener gegeven, namelijk uit het belang dat feesten en maaltijden voor alle standen bezaten, waardoor de afbeelding ervan in een boerencontext de ondeugden van de boeren des te beter deden uitkomen.²⁵ Verder wijst hij op de boerenbruiloft als motief in de literatuur, waarvan de wortels in veel oudere rituelen liggen, maar hij maakt niet duidelijk hoe dit motief de keuze voor de boerenbruiloft als onderwerp in de beeldende kunst verklaart.²⁶ Kavalier, die onderzoekt op welke wijze Bruegels voorstellingen de sociale veranderingen registreert, zoals deze door de tijdgenoten werden waargenomen, ziet Bruegels *Boerenbruiloftsmaal* vooral als een uitdrukking van de behoefte aan bevestiging van een sociale orde, waarin het algemeen belang centraal stond, tegenover de bedreiging van de sociale orde door individuele belangen.²⁷

Zo goed als de uitbeeldingen van boerenfeesten in de 16de-eeuwse kunst van de Zuidelijke Nederlanden niet beperkt waren tot bruiloften en dorpskermissen, zo waren bruiloften bepaald niet de enige gelegenheden waarbij gezamenlijk werd gefeest. Ook doopplechtigheden, begrafenissen en andere gelegenheden waren aanleiding om geducht feest te vieren.²⁸ Deze feesten zijn echter niet in beeld gebracht, zodat de vraag blijft waarom wèl de boerenbruiloft? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het niet alleen noodzakelijk inzicht te verwerven in de historische werkelijkheid, waarnaar de afbeeldingen verwijzen, namelijk de boerenbruiloft, maar ook in de boerencontext als een stijl, die werd geassocieerd met het satirische en komische.

Beeld en werkelijkheid

Een belangrijke factor in de waardering van voorstellingen van boerenfeesten door het publiek is volgens Alpers, behalve de komische stijl ('comic mode'), de betekenis van de afgebeelde

---

²³ ALPERS 1972-'73, 171. Ramakers, die zich in zijn interpretatie van Bruegels boerenfeestvoorstellingen aansluit bij Alpers, vermeldt met nadruk, dat het publiek ongetwijfeld ook op 'de aard en waarde van de gebruiken en de aanleiding waarmee ze verband hielden' heeft gereflecteerd. RAMAKERS 2002, 17.

²⁴ Hij concentreert zich op de iconografische en literaire traditie. Het is overigens het enige, systematische, iconografische onderzoek naar het thema boerenbruiloft. RINGER K., "Tränen in der Hochzeitsnacht. Das Zubettbringen der Braut, ein vergTENT. ESSEnes Thema der niederländischen Malerei", in: L.Grisebach & K.Renger (red.), *Festschrift für Otto von Simson zum 65. Geburtstag*, Frankfurt a.M./etc.,1977, 310-327.

²⁵ VANDENBROECK 1984, 115-116. Hetzelfde geldt voor een vergelijkbaar argument van Raupp die de keuze voor het uitbeelden van boerenbruiloften en dorpskermissen, verklaart uit het gegeven, dat deze feesten niet alleen op het platteland, maar ook in de stad als hoogtepunten golden van het volksleven. Door juist deze feesten te ridiculiseren zou het publiek de eigen opvattingen kunnen benadrukken.

²⁶ Zie verder hoofdstuk 7, § *Narrenfeesten, boerensatire en realisme*.

²⁷ KAVALER E.M., *Pieter Bruegel. Parables of order and enterprise*, Cambridge, 1999, 2-3, 183.

²⁸ Hiervan zijn in de studies over familie en huwelijk in Europa vele voorbeelden te vinden. Niet alleen bij bruiloften werd stevig feestgevierd, ook begrafenissen en kinderdoop waren aanleiding voor feestelijke en vaak luidruchtige bijeenkomsten. Voor de Nederlanden bijvoorbeeld: GREILSAMMER M., *L'envers du tableau. Mariage & maternité en Flandre médiévale*, Parijs, 1990, 13-14, 179; ROOIJAKKERS G., *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853*, Nijmegen, 1994, 486-487. Voor Duitsland bijvoorbeeld: DÜLMEN R. von, *Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit. I. Das Haus und seine Menschen 16.-18.Jahrhundert*, München, 1990, 70-71.

historische werkelijkheid zelf.²⁹ In het kader van de discussie over de interpretatie van genrekunst, in het bijzonder die voorstellingen die zogenaamd 'slechts de werkelijkheid weergeven' en dus 'geen betekenis' zouden hebben, ontstaat in de jaren '80 van de vorige eeuw een onmiskenbare belangstelling voor het onderzoeken van de betekenis van de afgebeelde werkelijkheid om tot een interpretatie te geraken van voorstellingen waarvoor de gebruikelijke literaire bronnen geen uitkomst boden.³⁰ In toenemende mate wordt voor het interpreteren van de afgebeelde werkelijkheid in de genrekunst een beroep gedaan op de culturele antropologie. In zijn boek over de 17de-eeuwse Nederlandse genreschilderkunst verwijst Christopher Brown naar de antropologie voor het interpreteren van de historische werkelijkheid, waarnaar deze groep genrevoorstellingen verwijzen.³¹ Ik noem hier in het bijzonder een artikel van Bedaux over Jan van Eyck's welbekende *Arnolfiniportret*, waarin de auteur bepleit om de betekenis van het schilderij in eerste instantie te zoeken in de betekenis van het afgebeelde ritueel, het sluiten van een huwelijk, voor de toenmalige beschouwer.³²

Het gaat deze auteurs niet om een terugkeer naar de ouderwetse opvatting van genrekunst als eenduidige afspiegeling van een historische werkelijkheid, zoals die in enkele oudere artikelen over het *Boerenbruiloftsmaal* van Pieter Bruegel is te vinden, waarin het schilderij als bron van kennis van de historische huwelijksgebruiken werd beschouwd.³³ Zij trachten een uitweg te vinden voor het probleem dat een niet onbelangrijk deel van de genrekunst zich niet bevredigend interpreteren met behulp van literaire bronnen laat. Daarbij gaat het om juist die voorstellingen of

---

²⁹ "I have argued so far that a proper context in which to view such festive peasant works is the real world – and the peasant mores and the social and economic realities of which the art is imitative.", ALPERS 1972-'73, 173.

³⁰ Zoals blijkt uit: J. Müller Hofstede, "'Wort und Bild': Fragen zu Signifikanz und Realität in der holländischen Malerei des XVII. Jahrhunderts", in: VEKEMANN H. & MÜLLER HOFSTEDÉ J. (red.), *Wort und Bild in der niederländischen Kunst und Literatur des 16. und 17. Jahrhunderts*, Erfstadt, 1984, IX-XXIII. De auteur gaat in op de vraag hoe genrevoorstellingen waarin zich geen 'kunstig verstopte' morele boodschappen met behulp van teksten laten aanwijzen, wel geduid zouden kunnen worden. Hij bestrijdt de notie die is te vinden in het iconologisch model van Panofsky, dat er voorstellingen zouden bestaan die uitsluitend de zichtbare werkelijkheid afbeelden.

³¹ In verband met dit probleem voor de 17de-eeuwse Hollandse genrekunst merkt hij op: "Da hier populäre Vorurteile, volkstümliche Bräuche und traditionelle Vorstellungen zu berücksichtigen und zu identifizieren sind, gerät die forschende Tätigkeit auf das Gebiet der Kulturanthropologie, und das mag vergleichsweise größere Schwierigkeiten mit sich bringen als das Aufspüren der literarischen Quellen bei Rubens." BROWN Chr., *Holländische Genremalerei im 17. Jahrhundert*, München, 1984, 7. Brown reageert met zijn opmerking op wat hij beschouwt als soms nodeloos ingewikkelde interpretaties van genrekunst met verwijzingen naar vergezocht bronnenmateriaal, die naar zijn mening niet zonder meer op Nederlandse genreschilderkunst van toepassing zijn omdat het veelal ging om een eenvoudige, populaire kunstvorm voor een breed publiek.

³² BEDAUX J.B., "The reality of symbols: the question of disguised symbolism in Jan van Eyck's Arnolfini portrait", *Simiolus*, 16 (1986), 5-28. Bedaux reageert op de interpretatie van Panofsky van dit schilderij als een vorm van 'disguised symbolism', waarbij met de betekenis, die het afgebeelde ritueel destijds had, geen rekening is gehouden. Zie ook BEDAUX J.B., *The reality of symbols. Studies in the iconology of Netherlandish art 1400-1800*, 's-Gravenhage/Maarsse, 1990.

³³ Ik doel op: HABERLANDT A., "Volkskundliches zur << Bauernhochzeit >> P. Brueghels d.Äe.", *Zs.f. Volksk.* (N.F. Bd. II) 40 (1930), 10-16; PLARD H., "Sur le 'Repas de nocés' de Bruegel l'Ancien", *Rev. belge phil. hist.*, 36 (1958), 467-475. Ten onrechte verwijt Falkenburg Bedaux ervan uit te gaan dat er sprake is van een "directe 'realistische' afspiegeling" van de historische werkelijkheid. R. Falkenburg, "Iconologie en historische antropologie: een toenadering", in: HALBERTSMA & ZIJLMANS 1993, 148-149.

voorstellingselementen die onder invloed van Panofsky's iconologische theorie lange tijd als 'realisme zonder verdere betekenis' zijn beschouwd.³⁴

Het verwerven van inzicht in de betekenis van de afgebeelde werkelijkheid, i.c. de bruiloftsviering, voor het publiek van toen, is niet mogelijk zonder rekening te houden met de invloed van de vormgeving op de betekenis.³⁵ Enerzijds gaat het daarbij om stijlconventies, zoals hier het boerengenre, waardoor de afgebeelde bruiloft een komische of satirische lading krijgt. Anderzijds is de iconografie, dat wil zeggen de manier waarop de historische werkelijkheid wordt gepresenteerd, van invloed. Hoe is de (boeren)bruiloft in beeld gebracht ten opzichte van de historische werkelijkheid? Wat is geselecteerd, wat geaccentueerd, kortom welke beeldmiddelen zijn toegepast en welke betekenis hebben zij? De beantwoording van deze vragen vergt kennis van de bruiloft, zoals die in de 16de-eeuwse Nederlanden werd gevierd.³⁶ Om deze historische gegevens over de bruiloftsviering te kunnen interpreteren wordt gebruik gemaakt van gangbare inzichten uit de culturele antropologie met betrekking tot ritueel in het algemeen en huwelijksrituelen in het bijzonder.

Ritueel in beeld

In de jaren '60, '70 en '80 van de vorige eeuw verschijnen vele historische studies over huwelijk en gezin in West-Europa, waarbij veel aandacht wordt besteed aan de ontwikkeling van de familie tot het moderne kerngezin. Ook het huwelijksrecht en de ontwikkeling van de huwelijksopvattingen zijn onderwerp van onderzoek, maar aan het huwelijksritueel waarin deze opvattingen tot uiting komen wordt relatief weinig aandacht besteed.³⁷ Een uitzondering is Christiane Klapisch-Zuber, die in 1979 een gedetailleerde beschrijving van het verloop van het huwelijksritueel in 14de- en 15de-eeuws Florence publiceerde, maar daarin zich concentreerde op

---

³⁴ Zie W.M.A. Henneke, *Kunstgeschiedenis en culturele antropologie: terreinverkenning op het gebied van het betekenisonderzoek*, ongepubliceerde doctoraalscriptie, Leiden, 1986, 1-13.

³⁵ De studie van Raupp, *Bauernsatiren*, is een krachtig pleidooi hiervoor, maar hij is daarin voorgegaan door Alpers, die door hem ten onrechte wordt beschouwd als vertegenwoordigster van de ouderwetse opvatting dat de voorstellingen van boerenfeesten 'humorvolle, neutrale' waarnemingen van de historische werkelijkheid waren. RAUPP 1989, resp. 316, 272-273. Zoals Alpers opmerkte: "ethnography, iconography and artistic mode are all at issue here and any interpretation of such works must weigh and measure the interplay, the overlay of these various contexts." (onderstreping MH) ALPERS 1972-'73, 174. De relatie tussen stijl en iconografie speelt sinds de jaren '80 van de vorige eeuw een steeds belangrijker rol in het kunsthistorisch onderzoek.

³⁶ In verband met de interpretatie van het *Boerenbruiloftsmaal* van Bruegel, waarop de bruidegom afwezig lijkt te zijn, of misschien naar oud gebruik zijn bruid en het gezelschap aan tafel bediende, merkt Gibson op dat de juistheid van deze hypothesen zou moeten worden getoetst aan een studie van de 16de-eeuwse bruiloftsgebruiken. Het is sindsdien gebleven bij zijn opmerking. GIBSON 1965, 198.

³⁷ Deze studies bevatten niettemin veel belangrijke directe en indirecte informatie over het huwelijksritueel. Ik noem hier een aantal van de belangrijkste internationale publicaties: LASLETT P., *The world we have lost*, Londen, 1976 [1965]; FLANDRIN J.-L., *Familles. Parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*, Parijs, 1984²herz [1976]; SHORTER E., *The making of the modern family*, New York, 1975; STONE L., *The family, sex and marriage in England 1500-1800*, Londen, 1977; DUBY G., *Le chevalier, la femme et le prêtre. Le mariage dans la France féodale*, Parijs, 1981; OUTHWAITE R.B. (red.), *Marriage and society. Studies in the social history of marriage*, New York, 1981; GOODY J., *The development of the family and marriage in Europe*, Cambridge/etc., 1983; OZMENT S., *When fathers ruled. Family life in reformation Europe*, Cambridge (Mass.)/Londen, 1983; GIES F. & GIES J., *Marriage and the family in the middle ages*, New York/etc., 1987.

het niet-kerkelijke deel.³⁸ Publicaties over het huwelijk in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd, waarin het huwelijksritueel uitdrukkelijk aandacht krijgt verschijnen pas vanaf de jaren '90 regelmatig.³⁹ Eén daarvan is een studie uit 1990 over het laatmiddeleeuwse huwelijksritueel in Vlaanderen en Brabant van Miriam Greilsammer.⁴⁰

Waar het historische rituelen betreft is de aandacht van historici in het laatste kwart van de vorige eeuw vooral uitgegaan naar de zogenaamde volksfeesten, in het bijzonder de carnavalsviering met zijn omkeringsrituelen.⁴¹ In de publicaties over dit onderwerp ligt de nadruk op de functie van deze rituelen als geïnstitutionaliseerde uitlaatklep voor sociale spanningen en middel tot sociale controle, zoals bijvoorbeeld in *Popular culture in early modern Europe* van Peter Burke.⁴²

Antropologisch beschouwd zijn rituelen meer dan een middel tot sociale controle.⁴³ In rituelen worden belangrijke ideeën en waarden van een samenleving tot uitdrukking gebracht en geconstitueerd die deel uitmaken van een omvattende sociaal-religieuze of kosmologische orde.⁴⁴

---

³⁸ KLAPISCH-ZUBER C., "Zacharie ou le père évincé: les rites nuptiaux toscans entre Giotto et le concile de Trente", *Annales E.S.C.* 34:6 (1979), 1216-1243. Verder: KLAPISCH-ZUBER C., *Women, family and ritual in Renaissance Italy*, Chicago, 1986; KLAPISCH-ZUBER C., *Das Haus, der Name, der Brautschatz. Strategien und Rituale im gesellschaftlichen Leben der Renaissance*, Frankfurt/New York/Parijs, 1995; DEAN T. & LOWE K.J.P. (red.), *Marriage in Italy, 1300-1650*, Cambridge, 1998.

³⁹ CRESSY D., *Birth, marriage, and death. Ritual, religion, and the life-cycle in Tudor and Stuart England*, Oxford, 1997; DEAN T., *Marriage in Italy, 1300-1650*, Cambridge, 1998; BESTOR J.F., "Marriage transactions in renaissance Italy and Mauss's Essay on the gift", *Past and present*, 183:164 (1999), 6-46; PETERS Chr., "Gender, sacrament and ritual: the making and meaning of marriage in late medieval and early modern England", *Past and present*, 184:169 (2000), 63-96.

⁴⁰ BURGUIÈRE A., "Le rituel du mariage en France: pratiques ecclésiastiques et pratiques populaires (XVIe-XVIIe siècle)", Themanummer Rituels de parenté, *Annales E.S.C.*, 33:3 (1978), 637-649; BELMONT N., "La fonction symbolique du cortège dans les rituels populaires du mariage", Themanummer Rituels de parenté, *Annales.E.S.C.*, 33:3 (1978), 650-655; GREILSAMMER 1990.

⁴¹ Wel is er veel onderzoek gedaan naar historische gebruiken, die horen tot het huwelijksritueel, zoals spinavonden, venstervrijen en vooral veel de charivarigebruiken. Ik noem hier: LE GOFF J., & SCHMITT J.-Cl., *Le charivari*. [Actes de la table ronde organisée à Paris (25-27 avril 1977) par l'École des Hautes Études en Sciences Sociales et le Centre National de la Recherche Scientifique, Civilisations et Sociétés 67], Parijs/etc., 1981. Er is in deze periode ook sprake van een toenemende interesse voor rituelen als een belangrijke sleutel tot de beleving van religie in de vroegmoderne tijd. Zie het overzichtsartikel van DAVIS N.Z., "From popular religion to religious culture" in: OZMENT S. (red.), *Reformation Europe: a guide to research*, Saint-Louis, 1982, 321-341.

⁴² De "safety-valve theory of festivals has much to recommend it", aldus Burke, die hiervoor verwijst naar Gluckman en Turner. BURKE P., *Popular culture in early modern Europe*, Londen, 1988 [1978], 202.

⁴³ Zie voor een uitgebreid overzicht van de verschillende theoretische invalshoeken, die worden gehanteerd met betrekking tot ritueel: BELL C., *Ritual theory, ritual practice*, New York/Oxford, 1992. Korte overzichten van verschillende invalshoeken binnen de antropologie zijn te vinden in: OOSTEN J. (red.), "Inleiding", Themanummer Ritueel en macht, *Antropologische verkenningen*, 9:3 (1990), 1-2; JAMOUS R., "The brother-married sister relationship and marriage ceremonies as sacrificial rites: a case study from northern India" in: COPPET D. de (red.), *Understanding rituals*, Londen/New York, 1992, 52-57. Mijn bijzondere dank gaat uit naar Prof. Dr. J.D.M. Platenkamp (Institut für Ethnologie, Westfälische Wilhelms-Universität) voor zijn bereidheid zijn kennis van het verschijnsel ritueel met mij te delen.

⁴⁴ Hier wordt vooral gebruik gemaakt van het hedendaags onderzoek naar de constituering van ideeën en waarden in ritueel, dat aansluit op het werk van de *Années sociologiques* met als belangrijkste vertegenwoordigers Durkheim, Mauss, Hubert en Hertz. Zie BARRAUD C. e.a., "Des relations et des morts. Quatre sociétés vues sous l'angle des échanges", In J.-Cl. Galey (red.), *Différences, valeurs, hiérarchie*, Parijs, 1984, 412-520; BARRAUD C. & PLATENKAMP J.D.M. (red.), *Rituals and socio-cosmic order in Eastern Indonesian societies*, Themanummers Bijdragen tot de

Het huwelijksritueel dat uiteraard tot direct doel heeft een huwelijk tot stand te brengen tussen twee mensen en daarmee ook de wederzijdse families aan elkaar lieert, bevestigt de maatschappelijke orde waarvan het huwelijk als institutie deel uitmaakt. De sociale relaties die door het ritueel worden getransformeerd worden bovendien ingebed in een sociaal-religieuze of kosmologische orde.⁴⁵ Om deze rituele transformaties te onderzoeken wordt gebruik gemaakt van een uitwisselingsperspectief op ritueel, waarvoor de grote Franse antropoloog Marcel Mauss de grondslag legde in zijn *Essai sur le don* (1923-'24).⁴⁶ Volgens zijn theorie ligt een sociaal mechanisme van de plicht te geven, te ontvangen en terug te geven ten grondslag aan rituele uitwisselingen. Belangrijke rituele uitwisselingen kunnen tegelijkertijd betrekking hebben op velerlei aspecten van de sociale en kosmologische orde en kunnen dan volgens Mauss als een 'fait social total' worden beschouwd.

Sinds het verschijnen van Mauss' essay is niet alleen door antropologen ingegaan op verschillende aspecten van zijn uitwisselingstheorie, maar ook historici hebben zich met zijn theorie beziggehouden.⁴⁷ Voorzover er over het Europese huwelijksritueel is gepubliceerd is de toepassing van Mauss' theorie echter beperkt gebleven.⁴⁸ In veel publicaties, zoals van Klapisch-Zuber en Greilsammer, ontbreekt het hier gekozen perspectief op ritueel, waarin de constituerende ideeën en waarden middels de rituele uitwisselingen centraal staat.

Het 16de-eeuwse huwelijksritueel was het resultaat van ingrijpende veranderingen in de Europese huwelijksopvattingen onder invloed van de christelijke kerk. Het huwelijksritueel kan dan ook niet worden begrepen zonder rekening te houden met de veranderingen die het ritueel onder invloed van de kerk in de middeleeuwen had ondergaan. Daarom is in dit onderzoek relatief veel aandacht besteed aan de analyse van deze ontwikkelingen.⁴⁹ Aangezien goede bronnen schaars zijn, moest de analyse beperkt blijven tot de grote lijnen van de huwelijksuitwisselingen.⁵⁰

Taal-, Land- en Volkenkunde, 145-146, Leiden 1989-'90; COPPET D. de (red.), *Understanding rituals*, Londen/New York, 1992.

⁴⁵ DUBY geeft in zijn studie van het huwelijk in de 11de en 12de eeuw in Frankrijk vergelijkbare definities. Over het huwelijk zegt hij dat het een maatschappelijke instelling is waarmee de sociale structuur van de samenleving wordt gecontinueerd "en fonction d'un système symbolique, de l'image que ces sociétés se font de leur propre perfection" en het huwelijksritueel maakt deel uit van een "système de valeurs, se place à la jonction du matériel et du spirituel." DUBY 1981, 23.

⁴⁶ MAUSS M., "Essai sur le don. Du don, et en particulier de l'obligation à rendre les présents", in: MAUSS M., *Sociologie et anthropologie* (met een inleiding van Cl. Lévi-Strauss), Parijs, 1950 [1923-'24], 145-279.

⁴⁷ Voor een kort overzicht van deze ontwikkelingen: DAVIS N. Z., *The gift in sixteenth-century France*, Oxford, 2000, 8-13. Zie verder hoofdstuk 2, *Het huwelijksritueel*, en ook BESTOR J.F., "Marriage transactions in renaissance Italy and Mauss's *Essay on the gift*", *Past and present*, 64 (1999), 8-10.

⁴⁸ De baanbrekende publicaties van Klapisch-Zuber laten het kerkelijke deel van het huwelijksritueel buiten beschouwing. KLAPISCH-ZUBER 1979, 1216 Zij verwijst hiervoor naar: BOSSY J., "The Counter-Reformation and the people of catholic Europe", *Past and present*, 47 (1970), 51-70 en BURGUIÈRE 1978. Greilsammer laat, ondanks de uitdrukkelijke verwijzing naar Mauss' *Essai sur le don* als theoretisch kader, een analyse van het huwelijksritueel als een reeks uitwisselingen tussen groepen achterwege. Andere publicaties, zoals van Bestor, betreffen steeds een onderdeel van de huwelijksuitwisselingen.

⁴⁹ De notie dat ook rituelen aan veranderingen onderhevig kunnen zijn, die samenhangen met veranderingen in de sociale structuur is ook bepleit door Bloch. BLOCH M., *From blessing to violence. History and ideology in the circumcision ritual of the Merina of Madagascar*, Cambridge, 1986, i.h.b. hoofdstuk 1. Mijn dank gaat uit naar Prof. Dr. Takashi Sugishima (Graduate School of Asian and African Area Studies, Kyoto University) voor deze verwijzing.

⁵⁰ Zie verder hoofdstuk 2, § *Toepassing*.

Met het instellen van het huwelijks sacrament in het begin van de 13de eeuw door de kerk werd het huwelijk niet alleen in religieuze zin tot stand gebracht, maar ook in juridische zin. De kerk had namelijk rechtsmacht verworven inzake de geldigheid van de huwelijksband. De religieuze ceremonie, die bij voorkeur voor de kerkdeuren plaats had, verwierf in een langdurig proces, dat in de 16de eeuw grotendeels was voltooid, een centrale plaats in het huwelijksritueel ten koste van de traditionele bijslaap of *copula*. Door (kerk)historici wordt deze verschuiving veelal in een juridisch perspectief geplaatst; dat wil zeggen dat de niet-kerkelijke gebruiken, waartoe ook de bijslaap hoort, worden gezien als het tot stand komen van een contract waarvan de functie overgaat op de religieuze ceremonie, die behalve sacrament ook contract is.⁵¹

Deze veranderingen in het huwelijksritueel zorgden in de 16de eeuw voor conflicten en discussies met betrekking tot het huwelijk. De oorzaak daarvan wordt door historici als Duby en Goody vooral gezocht in een botsing van een zogenaamd kerkelijk en een wereldlijk huwelijksmodel met respectievelijk de kerk en de vorsten als de belanghebbende partijen.⁵² Het ging echter om meer dan een belangenconflict. Uit de analyse van de veranderingen in het ritueel kwam namelijk naar voren, dat er sprake was van een fundamentele verschuiving in de ideeën en waarden met betrekking tot het huwelijk. Dit bracht tegenstellingen met zich mee, die een belangrijke basis vormen voor het ambigue karakter, dat nu eenmaal hoort bij het komische en soms satirische karakter van de *Boerenbruiloften*.

Iconologie en antropologie

Beeldende kunst is een sociaal verschijnsel en dient ook vanuit dit perspectief te worden onderzocht.⁵³ Het holistisch perspectief van Panofsky's iconologische theorie ("culture is a system that makes sense") biedt een aanknopingspunt voor een structureel-antropologische opvatting van het iconologiebegrip. Daarin wordt ervan uitgegaan dat het handelen - en de producten van het handelen, zoals kunstwerken - van de leden van de samenleving worden bepaald door een geheel van waarden en ideeën.⁵⁴ In dit onderzoek wordt dan ook gefocust op beeldende kunst als een 'sociaal feit', als het product van een samenleving, waarin zij functioneert.⁵⁵ Het kunstwerk is in

---

⁵¹ In de jaren '70 van de vorige eeuw wordt onder invloed van de culturele antropologie de vraag gesteld naar de verhouding tussen het kerkelijke en het wereldlijke deel van het huwelijksritueel in de vroegmoderne periode. Door sommige onderzoekers wordt het wereldlijke deel als 'volks'ritueel gecontrasteerd met het kerkelijk deel als ritueel van de elite. BURGUIÈRE 1978; GREILSAMMER 1990. Het wereldlijke of niet-kerkelijk deel van het huwelijksritueel blijft echter in alle maatschappelijke groepen uitgevoerd worden en behoudt belangrijke functies, zodat de aanduiding 'volks' zijn contrastwaarde verliest.

⁵² DUBY 1981; GOODY 1983.

⁵³ Zie bijvoorbeeld: BURKE P., *Soziologie und Geschichte*, Hamburg, 1989 [1980]; BELTING H., *Das Bild und sein Publikum im Mittelalter. Form und Funktion früher Bildtafeln der Passion*, Berlijn, 1995 [1981], 11-23, 52. Voor het boerengenre: MOXEY 1989, Inleiding. Ik heb dit eerder geformuleerd in: HENNEKE W.M.A., "De Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst: a piece of history", *Theoretische Geschiedenis*, 21:4 (1994) 414-426.

⁵⁴ Zie HENNEKE W.M.A., "Iconologie en antropologie in een onderzoek naar zestiende-eeuwse Vlaamse 'Boerenbruiloften'", *Themanummer Kunst voor historici. Beeldende kunst als historische bron. Historisch Tijdschrift Groniek*, 28:128 (1995), 290-300. Het doel van het onderzoek, zoals daarin geformuleerd is inmiddels bijgesteld.

⁵⁵ Voor een definitie van 'sociaal feit': DURKHEIM E., *The rules of sociological method*, G.E.G. Catlin (red.), New York, 1964 [1895]. Voor de koppeling van het begrip 'waarde' aan 'idee': DUMONT L., *Homo hierarchicus: the caste system and its implications*, Chicago, 1980, herz. druk [1966], 19-20.

deze opvatting in zijn totaliteit, inclusief zijn esthetiek, een sociaal verschijnsel, waarin vorm, inhoud en functie als betekenisdragende aspecten gelijktijdig aan de orde zijn.⁵⁶

Daarmee wordt aangesloten bij meer sociaal-wetenschappelijke opvattingen van kunsthistorisch onderzoek zoals die tot uitdrukking komen in onderzoek naar de manieren waarop kunstwerken tot stand kwamen - werden zij in opdracht gemaakt of was er sprake van een marktproductie -, naar de relaties tussen kunstenaars en het publiek van kunstwerken, naar de relaties tussen functie en betekenis van kunstwerken. Vragen naar het type kunstwerk in een materiële en functionele zin, zoals het medium en het specifieke gebruik van het kunstwerk, of naar hun samenhang met het soort publiek en naar de mogelijke betekenissen van het betreffende kunstwerk voor het publiek, zijn in dit onderzoek allemaal van belang.

Hoewel met de *Boerenbruiloften* voor een afgebakend iconografisch thema is gekozen, is dit onderzoek dan ook niet traditioneel iconografisch of iconologisch. De nadruk ligt op het achterhalen van de manier waarop het publiek de schilderijen kon 'lezen', kon interpreteren, door steeds te kijken naar de wisselwerking tussen de vorm, de inhoud en de functie. Aangezien er geen sprake is van opvallende veranderingen in de functies van dit beeldmateriaal, staat de analyse van de vormgeving in relatie tot de inhoud van de kunstwerken voorop. Om recht te kunnen doen aan de complexiteit van het beeldmateriaal, dat niet alleen verschillende compositietypen omvat en verschillende stijlperiodes, maar ook meerdere onderwerpen, werd een ordening aangebracht op wat ik noem, beeldtype, de combinatie van één compositie (vorm) met eenzelfde iconografie (inhoud). Daarmee kon recht worden gedaan aan de veelzijdigheid van het beeldmateriaal in stilistisch en iconografisch opzicht en bleef tevens de chronologische ontwikkeling van het thema zichtbaar.

In de literatuur is weinig aandacht besteed aan de betekenis van de bruiloft, maar evenmin is rekening gehouden met de diversiteit van de onderwerpen, die onder de noemer *Boerenbruiloften* vallen. Vrijwel steeds worden dezelfde schilderijen als voorbeeld gebruikt: het *Boerenbruiloftsmaal* en de *Bruiloftsdans met geschenken voor de bruid* van Bruegel. Niet alleen hebben veel meer kunstenaars dan Bruegel composities bijgedragen aan het thema boerenbruiloft, ook zijn er nog andere onderwerpen in beeld gebracht. Daarvan zijn de bruiloftsstoet, de bruiloftsdans met geschenken voor de bruid, het bruiloftsmaal en het te bedde brengen van de bruid, de meest voorkomende.

De verscheidenheid van het beeldmateriaal dwong tot een ordening, die behalve aan de verschillen in medium, stijl en iconografie, ook aan de verschillende onderwerpen binnen het thema boerenbruiloft recht deden. De principes van deze ordening worden in de inleiding op het catalogusdeel uiteengezet.

Centraal in dit onderzoek staat de vraag waarom het huwelijksritueel, althans in het bijzonder de bruiloftsviering, die in alle maatschappelijke kringen ongeveer hetzelfde verliep, onderwerp werd van schilderijen en prenten in een boerencontext die werd geassocieerd door het publiek met het komische of zelfs satirische. Daartoe is nagegaan welk publiek de *Boerenbruiloften* kocht, wie

---

⁵⁶ Een vergelijkbare opvatting, namelijk dat het kunstwerk meer is dan een iconografisch monument of een stijluiting is te vinden bij Belting. BELTING 1995 (1981), 7-8. Het model dat Van de Waal in colleges gebruikte voor de verschillende aspecten van kunstwerken, maar dat niet verder werd uitgewerkt, vertoont veel gelijkenis hiermee. LOCHER J.L., "Lévi-Strauss en de structurele bestudering van de kunst", in: COUPRIE L.D. e.a. red., *Opstellen voor H. van de Waal: aangeboden door leerlingen en medewerkers*, Amsterdam/Leiden, 1970, 101-113.

de makers waren van deze schilderijen en prenten en hoe zij geproduceerd werden. In het verlengde hiervan ligt de vraag naar de opvattingen over dit type kunst waarin de sociale afstand tussen publiek en afgebeelde boeren zo'n belangrijke rol speelt, en meer specifiek naar de 'visie van de participanten' op de *Boerenbruiloften*.⁵⁷ Onderzocht is welke interpretatiemogelijkheden de *Boerenbruiloften* het publiek boden. Daarbij bleek dat het zich in sommige opzichten in de afgebeelde bruiloftsviering kon herkennen, maar zich van andere aspecten kon distantiëren. Er is dus steeds sprake van ambiguïteit. Dit spanningsveld, waarvan de verklaring moet worden gezocht in de tegenstellingen veroorzaakt door de verschuiving in de ideeën en waarden met betrekking tot het huwelijk.⁵⁸

Indeling van het boek

De ordening naar beeldtype in het catalogusdeel is niet bruikbaar voor de uiteindelijke analyse van de iconografie. In het derde deel *Ritueel in beeld* is daarom het beeldmateriaal geordend volgens het verloop van de bruiloft om de vergelijking van beeld en historische gegevens te vergemakkelijken. Hier moet worden opgemerkt dat zeker niet alle momenten van de bruiloftsviering zijn afgebeeld en dat ook de literatuurstudie geen gedetailleerd of volledig beeld opleverde van de bruiloftsviering, hoewel in de literatuur wel informatie wordt gevonden over andere rituele momenten zoals het bruidsbad en de zogeheten nabruiloft die begon op de ochtend na de eerste huwelijksnacht. Door dit gebrek aan gegevens wordt een vergelijking van wat is afgebeeld van de bruiloftsviering op de *Boerenbruiloften* met de historische gegevens over de bruiloftsviering lastig. De bruiloftsviering is op zichzelf, hoe belangrijk ook, maar een deel van het hele huwelijksritueel. Daarom wordt bij de analyse rekening gehouden met de plaats en betekenis van de bruiloftsviering in het huwelijksritueel als geheel, waarvoor het onderzoek naar het huwelijksritueel in deel 2, *Ritueel*, de gegevens levert.

Beeld

Dit deel bestaat uit één hoofdstuk. Een presentatie van het onderzochte beeldmateriaal wordt gevolgd door een overzicht van de stilistische en iconografische ontwikkelingen, waarna aandacht wordt besteed aan de kunstenaars en hun publiek. Wie waren de makers, waar en hoe werkten zij en voor wie werden de *Boerenbruiloften* eigenlijk gemaakt? In de 16de eeuw werd in toenemende mate geproduceerd voor een vrije markt, hetgeen vragen doet rijzen over de relaties tussen vorm en inhoud van het kunstwerk enerzijds en de kopers anderzijds. Welke rollen speelden kunstenaars en publiek in dit proces? Voor de iconografie van de *Boerenbruiloften* zijn twee aspecten bepalend: de boerencontext en de bruiloft. Een bijzonderheid is dat de boerencontext bovendien een

---

⁵⁷ Over het begrip 'visie van de participanten': JOSSELIN DE JONG P.E. de, "The participants' view of their culture", in idem (red.), *Structural anthropology in the Netherlands. A reader*, Den Haag, 1977 [1956], 233-252. De Josseling de Jong ging in dit artikel uit van een veldwerksituatie, waarin participanten naar hun visie op de sociale werkelijkheid kan worden gevraagd. Voor een discussie van de mogelijkheid te komen tot een objectieve vaststelling van een visie der participanten: OOSTEN J.G., Ideals and values in the participants' view of their culture. A view from the Inuit field. *Social Anthropology*, 13, 2 (2005), 185-198. Voor verschillen tussen ideaal en werkelijkheid in de beeldende kunst zie bijvoorbeeld: DIECKHOFF R., "Liebeszauber Von der Erotisierung des Alltags im Spätmittelaltes und der beginnenden Neuzeit", in: *TENT. KEULEN* 1985, 1, 344-361.

⁵⁸ Voor de werking van het komische en satirische in het 16de-eeuws Nederlandse toneel en beeldende kunst: RAMAKERS 2002. Verder o.m.: BREMMER J. & ROODENBURG H. (red.), *Homo ridens. Humor van de oudheid tot heden*, Amsterdam, 1999.

stijlcategorie was. Reden genoeg om de relevante kunstopvattingen te schetsen die licht werpen op de functie van deze categorie, waarop bij de iconografische analyse van het beeldmateriaal in het derde deel, *Ritueel in beeld*, kan worden teruggevallen. Aangezien in dat deel de iconografie per fase van de bruiloftsviering wordt behandeld, wordt het eerste hoofdstuk afgesloten met de opsomming van een aantal belangrijke gemeenschappelijke kenmerken van de iconografie van het beeldmateriaal in zijn totaliteit.

Ritueel

Het tweede deel, *Ritueel*, begint met het hoofdstuk *Het huwelijk, een ritueel*, waarin de antropologische uitgangspunten worden beschreven, die zijn gehanteerd in de analyse van het huwelijksritueel in de 16de eeuw. Het huwelijksritueel zoals dat in de 16de-eeuwse Nederlanden werd uitgevoerd, was het resultaat van de groeiende invloed van de kerkelijke opvattingen op het huwelijk. Deze werden geconsolideerd doordat de kerk juridische macht over het huwelijk had verworven, hetgeen resulteerde in een kerkelijk huwelijksritueel, dat deel ging uitmaken van bestaande huwelijksrituelen. Het volgende hoofdstuk *Veranderingen in het huwelijksritueel* bevat een analyse op hoofdlijnen van deze historische ontwikkeling van het huwelijksritueel, waardoor een ander licht wordt geworpen op het huwelijksritueel in de 16de eeuw en op de betekenis van de discussies en conflicten over het huwelijk in de 16de eeuw, die het gevolg waren van de veranderingen in de huwelijksopvattingen en die een belangrijke achtergrond vormen voor de belangstelling voor het thema boerenbruiloft in de beeldende kunst. In het laatste hoofdstuk worden de voorafgaande fasen van het huwelijksritueel, de kennismaking en verloving besproken. De bruiloftsviering, die bij de behandeling van het beeldmateriaal in het derde deel centraal staat, kan immers niet zonder kennis van het huwelijksritueel in zijn geheel worden begrepen. De titel *De keuze van een huwelijkspartner: standsverschillen* verwijst naar de standsverschillen die in deze fasen van het huwelijksritueel een rol spelen.

Ritueel in beeld

In het derde deel, *Ritueel in beeld*, wordt het beeldmateriaal geanalyseerd en geïnterpreteerd. De eerste drie hoofdstukken zijn gewijd aan belangrijke voorlopers, namelijk enkele Duitse prenten, een schilderij, de *Huilende bruid* van Jan van Hemessen en een drietal satirische bruiloften van de Groep Verbeeck. In de volgende vier hoofdstukken is het beeldmateriaal gerangschikt in overeenstemming met het chronologisch verloop van de bruiloft: de *Bruiloftsstoet*, *Geschenken en dansen*, het *Bruiloftsmaal* en het *Te bedde brengen van de bruid*. Het laatste hoofdstuk is gewijd aan een veel voorkomend motief, het bezoek van de landheer en zijn vrouw of gezin. In elk van deze vier hoofdstukken wordt eerst aangegeven om welke schilderijen en prenten het gaat en wordt het onderwerp geplaatst in de iconografische traditie. Bijzondere aandacht wordt gegeven aan de manier waarop het betreffende onderwerp in beeld is gebracht om de invloed van de vormgeving op de betekenis te bepalen. Vervolgens worden steeds de schilderijen en prenten met de historische viering vergeleken en in het licht van het huwelijksritueel als geheel beschouwd. Deze gedeelten zijn een poging 'door de ogen van het publiek' te kijken naar het betreffende beeldmateriaal. Wat herkende het publiek in de getoonde rituelen op de afbeeldingen? Voor de beantwoording van deze vraag is gebruik gemaakt van historische informatie omtrent de bruiloftsviering en zijn de antropologische uitgangspunten gehanteerd, zoals aangegeven in het

tweede deel. Elk hoofdstuk eindigt met een overzicht van de verschillende interpretatiemogelijkheden die de betreffende schilderijen en prenten aan het publiek boden. Daarbij is steeds rekening gehouden met wát er is afgebeeld, hóe het is afgebeeld en is, waar relevant, aangegeven welke rol het beeldreferentiekader van het publiek speelde. Het publiek kon zich amuseren met de feestende boeren, maar het kon ook afstand nemen van boers gedrag, het kon zich herkennen in belangrijke delen van het ritueel, maar sommige huwelijksgebruiken op het platteland konden ook negatieve associaties oproepen. Steeds is er echter sprake van ambiguïteit.

Gebruik van de bronnen

Voor dit onderzoek was het noodzakelijk om, naast het raadplegen van kunsthistorische en antropologische literatuur, gegevens te verzamelen over de uitvoering van het huwelijksritueel in de 16de-eeuwse Zuidelijke Nederlanden en de ideeën en waarden die met dit ritueel waren verbonden. Op enkele uitzonderingen na wordt een verantwoording van de gebruikte literatuur zoveel mogelijk in de desbetreffende hoofdstukken gegeven.

Wegens de veelsoortigheid van de bronnen en de omvang van het onderzoeksgebied is alleen gebruik gemaakt van secundaire bronnen en waar mogelijk van gepubliceerde bronnen. Daarbij is zoveel mogelijk rekening gehouden met de verschillen in theoretische en methodologische invalshoeken van de verschillende vakgebieden. Getracht is ook de informatie te beperken tot de Zuidelijke Nederlanden en tot de 16de eeuw. Niettemin moesten deze gegevens soms, om uiteenlopende redenen, die in de betreffende hoofdstukken worden gegeven, worden aangevuld met materiaal uit andere perioden en uit andere gebieden.

Veel belangrijke informatie over zowel de uitvoering van het huwelijksritueel als over de daarmee verbonden ideeën is te vinden in de uitgebreide literatuur over de geschiedenis van het huwelijk in West-Europa. Hierin hebben de kerkhistorische publicaties op het gebied van kerkrecht, theologie en liturgie een groot aandeel.

De kerkrechtelijke en theologische literatuur geeft veel informatie over het verband tussen het kerkelijk huwelijksritueel en de kerkelijke huwelijksopvattingen. De liturgiehistorische studies waren voor het onderzoek vooral belangrijk, omdat de uitvoering van het kerkelijk deel van het huwelijksritueel hierin centraal staat. Bovendien is hierin ook veel informatie opgenomen over de niet-kerkelijke rituelen, waarin de kerkelijke huwelijksluiting werd ingebed. Deze niet-kerkelijke rituelen worden echter voornamelijk vanuit een juridisch perspectief beschreven, zodat deze informatie beperkt blijft tot de rituele handelingen die juridische betekenis hebben, namelijk in het tot stand brengen van het huwelijk als contract.

Uit de raadpleging van enkele overzichtswerken betreffende het wereldlijk recht in de 16de eeuw bleek dat het huwelijk voornamelijk was geregeld in het lokale en regionale gewoonterecht, dat was vastgelegd in zogeheten *costumen* of *coutumen*.⁵⁹ Hoewel er in de 16de eeuw op instigatie

---

⁵⁹ Het raadplegen van overzichtswerken was noodzakelijk omdat de algemene juridische achtergrondinformatie door Greilsammer niet wordt gegeven. Gebruikt werden: WARNKOENIG L.A., *Flandrische Staats- und Rechtsgeschiede bis zum Jahr 1305*, Tübingen, 3dln, 1835-1842; BRITZ M.J., *Histoire de la législation et de la jurisprudence des provinces Beligiques, depuis le Ve siècle jusqu'a ce jour, suivie de l' exposé de l'ancien droit civil des provinces*, 2 dln, Brussel, 1847; DEFACQZ E., *Ancien droit belgique ou précis analytique des lois et coutumes observées en Belgique avant le Code Civil*, 2 dln, Brussel, 1846-1873; FOCKEMA ANDREAE S.J., *Bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis*, 3 dln., Haarlem, 1888-1914; APELDOORN L.J. van, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht vóór de invoering van de Franse wetgeving*, Amsterdam,

van de vorsten een proces op gang kwam om dit gewoonterecht om te vormen tot een uniform nationaal recht, verliep dit zogeheten homologiseren niet snel en verschilde het tempo per regio.⁶⁰ Dit betekent in de praktijk, dat er in de 16de eeuw met vele verschillen rekening moet worden gehouden.⁶¹ Uit de overzichtswerken komt echter wel naar voren, dat er voldoende gemeenschappelijke kenmerken waren om een algemeen beeld te kunnen vormen.⁶² Behalve de *costumen* zijn er nog de plaatselijke keuren (van steden en dorpen), waarin het recht betreffende politiezaken en openbare orde was opgetekend en waarin heel verschillende zaken konden zijn geregeld. Voor wat het huwelijk betreft ging het om kledingvoorschriften, bepalingen omtrent aard en hoeveelheid van geschenken, het uitvoeren van muziek en het gebruik van geweld.⁶³ Veel van deze teksten zijn gepubliceerd.⁶⁴

In al deze literatuur, of het gaat om theologie, kerkrecht, wereldlijk recht of liturgie wordt bijna uitsluitend van normatieve bronnen gebruik gemaakt. Dichterbij de geleefde werkelijkheid staat de informatie die is te vinden in bronnen waarin het recht wordt toegepast, zoals bijvoorbeeld in huwelijkscontracten en testamenten, in de verslagen van processen gevoerd voor geestelijke of wereldlijke rechters over zaken als vermeende huwelijks- of trouwbeloften, verbroken verlovingsen of ontvoering en verkrachting.⁶⁵ In het kader van het historisch onderzoek naar huwelijk en gezin in West-Europa, waarover vanaf de jaren '60 van de vorige eeuw een verbijsterende hoeveelheid is gepubliceerd, is ook naar dit soort bronnen onderzoek gedaan.⁶⁶

Het huwelijksritueel in zijn totaliteit is daarin echter zelden het directe onderwerp. Een uitzondering is Greilsammers studie die hierboven al werd vermeld, *L'envers du tableau. Mariage & maternité en Flandre médiévale* (1990), waarin veel historische gegevens te vinden zijn. Deze studie kon echter niet tot uitgangspunt dienen voor de analyse van het beeldmateriaal, aangezien daarin de veranderingen in het huwelijksritueel worden geanalyseerd vanuit een feministisch perspectief, dat de onderlinge relatie van man en vrouw in het ritueel tot uitgangspunt neemt.

1925; STRUBBE E.I., *De luister van ons oude recht. Verzamelde rechtshistorische studies door Prof. Eg. I. Strubbe*, Brussel 1973; GODDING Ph., *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1987.

⁶⁰ Voor de sluiting van een huwelijk dat werd erkend door de gemeenschap, of dit nu een lokale, regionale of nationale gemeenschap was, bestonden van oudsher regels. Regels die men in West-Europa vanaf de 13de eeuw op schrift was begonnen te stellen. Vanaf het einde van de 15de eeuw werd door de vorsten gewerkt aan de ontwikkeling van nationale rechtssystemen. Voor de Nederlanden betekende dit dat gedurende de 16de eeuw op instigatie van het centrale gezag elke regio de tot dan toe in gebruik zijnde 'coutumen', het op schrift gestelde gewoonterecht van de steden of streken, moest 'homologiseren', met elkaar in overeenstemming moest brengen. Een proces, dat op de nodige weerstand stuitte en zeer traag werd uitgevoerd. Dit proces naderde in de Nederlanden pas tegen het einde van de 16de eeuw zijn voltooiing. Zie over deze ontwikkeling in de Zuidelijke Nederlanden: BRITZ II 1847, 70-73, 128-133; STRUBBE 1973, i.h.b. hoofdstuk 2 *De bronnen van het recht*, 75-276.

⁶¹ "Law in this culture, family law above all, was not yet institutionalized as it would gradually be from about 1500 on. As a result it was extraordinarily malleable, not just in Douai, but throughout Europe." HOWELL M.C., *The marriage exchange. Property, social place, and gender in cities of the Low Countries, 1300 - 1550*, Chicago/Londen, 1998, 15.

⁶² Voor een overzicht van de verschillende soorten huwelijksrecht per streek in de Zuidelijke Nederlanden en hun gemeenschappelijke kenmerken: GODDING 1987, 270-293.

⁶³ STRUBBE 1973, 136.

⁶⁴ Voor een overzicht van deze bronnenpublicaties: GREILSAMMER 1990, 347-348.

⁶⁵ Over de verschillende soorten bronnen met betrekking tot het gewoonterecht: HOWELL 1998, 10-18 § *Methodology*. Over het gebruik van procesverslagen: HAKS 1980; GOTTLIEB 1980; WATT 1992, 18-23.

⁶⁶ Zie hierover: ZWAAN 1993, 36.

Daardoor blijft in haar studie een analyse van het huwelijksritueel als een reeks uitwisselingen tussen groepen, ondanks de uitdrukkelijke verwijzing naar Mauss' *Essai sur le don* als theoretisch kader, achterwege, terwijl juist het uitwisselingsperspectief het scherpst zicht geeft op de ontwikkelingen van het ritueel.⁶⁷ Door Klapisch-Zuber wordt het Italiaanse huwelijksritueel van de 14de en 15de eeuw wel geanalyseerd als een reeks uitwisselingen tussen families, waarvoor zij de beschikking had over *ricordanze*, familieboeken die een schat aan gegevens bevatten over wat er aan uitwisselingen plaatsvond. Dit soort gegevens ontbreken bijna volledig voor de Nederlanden.⁶⁸

Hoewel er dankzij de studie van Greilsammer sprake is van een evenwichtiger verdeling van de informatie over het kerkelijke en het niet-kerkelijke deel van het 16de-eeuwse huwelijksritueel in de Zuidelijke Nederlanden, moesten er toch aanvullende gegevens worden verzameld. In de eerste plaats over de kerkelijke huwelijksluiting, waarover zij niet voldoende gegevens presenteert voor het doel van dit onderzoek. In de tweede plaats over het niet-kerkelijke huwelijksritueel, waarvan haar gegevens afkomstig zijn uit de steden van Vlaanderen en Brabant, met een accent op Brugge, Gent, Mechelen en Brussel, maar niet van het platteland. Daarmee hangt waarschijnlijk ook samen dat haar studie zo goed als geen informatie bevat over een belangrijke fase van het huwelijksritueel, de vrijage, waarvoor de studie van Rooijackers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* een uitermate belangrijke bron is.

Vanuit een antropologisch standpunt is een uitgebreide en gedetailleerde documentatie van de uitvoering van het onderzochte ritueel en van de opvattingen van de deelnemers van het ritueel van het grootste belang voor een goede analyse. Er is in dit onderzoek dan ook naar gestreefd om zoveel mogelijk informatie te verzamelen over de geleefde werkelijkheid, dat wil zeggen over de daadwerkelijke uitvoering van het huwelijksritueel en over de daarmee verbonden ideeën en waarden.

Voor de kerkelijke huwelijksluiting (en de kerkelijke verloving) staan als meest directe bron rituelen ter beschikking, liturgische boeken voor de priester waarin de orde van dienst voor de bediening van de sacramenten, waaronder die van het huwelijk, stond beschreven. Hoewel het om normatieve bronnen gaat, weerspiegelen de vele regionale variaties toch iets van de geleefde werkelijkheid.⁶⁹ Omdat er nog geen onderzoek was gedaan naar deze kerkelijke bronnen voor de Nederlandse huwelijksliturgie, werd een apart onderzoek gedaan naar de 16de-eeuwse Zuid-Nederlandse rituelen.⁷⁰ Met behulp van de literatuur is een selectie gemaakt van enkele teksten die een belangrijke positie in de ontwikkeling van de Nederlandse huwelijksliturgie leken in te nemen. Aangezien ook de statuten van diocesane synoden en provinciale concilies een bron voor de liturgie vormen, werden nog enkele statuten van diocesane synoden geraadpleegd, welke een belangrijke positie in de ontwikkeling van de Nederlandse huwelijksliturgie innamen. Het proefschrift over de

---

⁶⁷ GREILSAMMER 1990, 113-115.

⁶⁸ Over het gebrek aan egodocumenten als bron tot de 16de eeuw in Vlaanderen en Brabant: GREILSAMMER 1990, 89-90. Over de ontwikkeling van de familiechroniek en de autobiografie in de Nederlanden: GREILSAMMER M., *Een pand voor het paradijs. Leven en zelfbeeld van Lowys Porquin, Piëmontees zakenman in de zestiende-eeuwse Nederlanden*, Tielt, 1989, 13-15. Zij verwijst naar Klapisch-Zuber die voor haar studie naar het huwelijksritueel in Florence in de 15de eeuw gebruik maakt van de Florentijnse familieboeken, waarin zij veel nieuwe gegevens over het niet-kerkelijke deel van de huwelijksritueel vond. KLAPISCH-ZUBER 1979.

⁶⁹ MALHERBE 1951, 43-44.

⁷⁰ Dr. Charles Caspers (Titus Brandsma Instituut, Radboud Universiteit Nijmegen) is mij zeer behulpzaam geweest bij het vinden van een weg op dit specialistische terrein.

geschiedenis van de Nederlandse huwelijksliturgie van Van De Ven, dat in 2000 verscheen, bevestigde mijn bevindingen en verschaftte aanvullende gegevens en verwijzingen naar recentere literatuur die later in de tekst zijn verwerkt.

Voor de niet-kerkelijke rituelen ligt de situatie wat gecompliceerder. Behalve in de literatuur over het wereldlijk recht inzake huwelijk, verloving en vrijage, is bronnenmateriaal over de niet-kerkelijke rituelen verspreid over de literatuur van verschillende onderzoeksdisciplines, waarvan enkele hierboven al ter sprake kwamen.⁷¹

Zo vormen literaire teksten, waartoe ook liederen worden gerekend, een belangrijke bron. Behalve genres als gedichten 'int sot' en liederen die een bruiloft of andere momenten uit het huwelijksritueel bezingen, vormen tafelspelen, bruiloftsdichten en bruiloftsliederen, die respectievelijk werden gespeeld, voorgedragen en gezongen bij de bruiloft, tevens een belangrijke bron voor de historische uitvoering van het ritueel. Het onderzoek naar de Nederlandse literatuurgeschiedenis werd beperkt tot de genoemde genres. Het inzicht dat nodig was in de relatie tussen de Duitse prenten van Boerenbruiloften en hun onderschriften, vergde een onderzoek naar het thema boerenbruiloft in de Duitse kluchten en vastenavondspelen. Voor de analyse van deze teksten stonden de wetenschappelijke edities van de originele teksten ter beschikking.

Ook de muziek die werd gespeeld is een bron voor de uitvoering van het ritueel. Onze kennis reikt echter niet veel verder dan een paar melodieën en de gebruikte instrumenten. Over kleding en sieraden en andere voorwerpen die ter gelegenheid van een huwelijk ten geschenke werden gegeven, is evenmin veel contemporaine informatie voorhanden. Er werd gebruik gemaakt van kostuumboekjes en stedelijke kledingvoorschriften, voorzover gepubliceerd en van de kostuumhistorische literatuur.

Het belang van directe informatie over de historische huwelijkspraktijk maakte dat extra moeite is gedaan om gebruik te maken van ego-documenten, die echter in de 16de-eeuwse Nederlanden een schaars goed zijn. Daarin werden vooral, zij het summier, gegevens gevonden over verloving en huwelijk.

---

⁷¹ In het folklore-onderzoek, dat pas vanaf de 18de eeuw in zwang raakte, lag en ligt het zwaartepunt in het beschrijven van op dat moment nog levende volkstradities, waarvan de uitvoering van rituelen een belangrijk onderdeel vormt. Slechts veel latere, 20ste-eeuwse publicaties gebaseerd op 16de-eeuwse bronnen konden voor dit onderzoek worden gebruikt. Voor een overzicht van de ontwikkeling van de folklorestudie in Europa: BURKE 1988 [1978], 3-22.